

1805eko ERMANDADEKO ARAUDIA EUSKARAZ

1. AURKEZPENA ETA ESKER ONA

Artikulu honetan, euskarazko testu bitxi bat aurkeztu nahi dugu: idi-jabeen ermandade baten arautegia. Testua Lezaman (Bizkaia) kokatzen da, 1805. urtean herri horretan sortutako idi-jabeen elkarteari dagokio eta.

Idazkia prozesu judizial bati erantsitako dokumentua da; auzia 1806an hasi zen Korrejimenduan (orduko auzitegi nagusia Bizkaian); dokumentazioa gaur egun Bizkaiko Foru Agiritegian gordetzen da¹.

Testua ikerketa bat egiten ari zela agertu zen. Ikerketa hori Itziar Monasterio irakasleak zuzentzen du eta Nagore Otazuak eta Ainhoa Ordorikak parte hartzen dute. Ikerketaren izenburua hauxe da: *Obligaciones y contratos en el derecho civil vasco, siglos XVII-XIX / Betebeharrak eta kontratuak euskal zuzenbide zibilean, XVII-XIX menduek*. Ikerlanak (aurretik egindako beste batzuen antzera²) foru sistemen garaiko Bizkaiko auzitegietan sortutako dokumentuak ditu oinarri.

¹ Hauxe da dokumentuari dagokion signatura osoa: BFA/DFB. JCR 4330/004. Espediente judizialak guztira 165 orrialde hartzen ditu. Euskarazko testua 14. orrialdean dago, aurreal-detik eta atzetik.

² Ikerketa honen lehen fasearen fruituak, pertsona- eta familia-zuzenbidean oinarrituak, lau liburukitan argitaratu dira: Foru Jurisprudenzia Zibilaren Bilduma-Colección de

Ikerlanaren helburua euskal gizartean aspaldi sortutako elkarte eredu batzuk aztertzea da, hainbat auzitan oinarrituta. Besteak beste, mota honetako elkarteei buruz ari gara: arrantzale-kofradiak, hiletan inguruko mutua-sozietateak, sute-arriskuaren aurkako sozietate-mutuak, abereenak, olgeta-asoziazioak, kultura arlokoak, ongintzakoak, lankidetzakoak, amaetxeak... Elkarte horiek arlo desberdinetakoak dira, baina helburu bera dute, hots, kide guztien interes erkidea zaintzea.

Azkenik, zinez eskertu nahi dugu testua gure eskuetan uztea artikuluko hau idazteko.

2. ABEREEN INGURUKO ERMANDADEAK

Ermandadeetan, oro har, zenbait auzoko elkarte egiten ziren ondasun bat ustekabeen galtzeari aurre egiteko. Bazkide bakoitzak diru kopuru bat ematen zion elkarteari, ondasuna galtzen baldin bazuen, zoritxar hori guztien diruarekin konpentsatu ahal izateko.

Honela laburtuko litzateke abereen ermandadearen jardue-
ra, Bizkaiko lekuko baten ahotan³:

Emen gure parajeen, ergoien, hamabi etxe gara eta ermandadea egiten gendun.

Etxe bakoitzeko ugazaba edo errentorea bada, ganaduen jau-bea, ba San Justoko ermita-portalean batuten ginean urtean bein.

Zure aitita Frantziskok o artzen euazan kartak eta bateko urrea tokaetan jakona, presidentea izaten zan, gero beste karta bategaz, mayordomoa eta beste bigaz beste lagun bi. Eta au, urtean-urtean.

Jurisprudencia Civil-Foral (ss. XVI-XIX), T. I, *Selección de procesos civiles ante los Tribunales Forales de Bizkaia (1635-1834)*; T. II., vol. 1 y 2, *Gobierno de los menores en los procesos civiles ante los Tribunales Históricos de Bizkaia (1642-1902)*; T. III, vol. 1, *Contratos sobre los bienes con ocasión de matrimonio. Dote y pacto sucesorio (1641-1785)*, Vitoria-Gasteiz: Servicio Central de Publicaciones del Gobierno Vasco, 2002-2005. Iaz aldizkari honetan idatzitako artikulua bidez eman zen horien berri. Saioa ARTIACH: "Colección de Jurisprudencia Civil Foral (XVII-XIX)", *Boletín de la Academia Vasca de Derecho – Zuzenbidearen Euskal Akademia. Aldizkaria*, 5. zk., Bilbo, 2005, 91-101. or.

³ Lekukotza hori Juan Manuel Etxebarriak jaso du (izan ere, lekukoa bere ama da); bide batez, eskainitako laguntza eskertu nahi diogu. Juan Manuel ETXEBARRIA: *Gorbeia inguruko etnoipuin eta esaundak*, Labayru Ikastegia, Bilbo, 2001, 114. or. Gotzon Loberari ere, mila esker.

Eta gero ba ileko leengo domekan errekorridua egiten eudien, kortarik korta. Eta ba korta bakotxean, orek i laurok eta etxe-ko ugazaba egoten ziran eta ilero-ilero bei guztiak e tasadu, danen konformidadeagaz.

Eta, ba, gero, egunen baten, bateren bateri beiren bat a tragadu edo maltratadu ezkeru, edo beien batek e txala galdu ezketiño, ba juntatu egiten ziran eta kaltearen kostua danen arte zatitu eta kitutu.

Hona hemen, berriz, Gipuzkoako lekukotza⁴:

Nere gazte denboran, Goierrian nintzala, bazan ganaduen ermandadea esaten zitzaiona. Emen, berriz, kofradia deitzen genion; baiña orain batere ez, bukatu ziran kontu aiek. Goierrian nintzanean, ganaduen gora-beretan ez nintzan metitzen, baiña dakidana jarriko det. Gero esango ditut emengoak.

Badakit, an ere, urtean bein mudatzen zirala ermandadeko gizonak, galtzen zan beia edo txekorraren jabeari zenbat ordaindu bear zitzaion eta abar erabakitzeko. Baiña beterinarioren esanera egin bear ziran gauzak: al bazan aprobetxatu; bestela berriz, zuloa egin eta an sartu. Gaitz txarren bat ez bazuan, kofradian aprobetxatzen zan zeziña egiteko, geienetan. [...]

Goierrian nola egiten zan jarri det; esan det dakidana. Orain Altza parte ontakoak esango ditut. Emen ere bagendun, Goierrian bezela, ermandadea, baiña emen guk kofradia deitzen genion, edo obeto esanda, *konpadria*, eta oso ezberdiña zan Goierri-koen aldean.

Altza-k baserri asko zuan ni onera etorri nintzanean, gaur askorik ez badu ere. Jende asko giñan konpadrian; denak ez, baiña geientsuenak bai. Emen listeroa genduan eta kajero ere berak egiten zuan.

Illean bein biltzen giñan Altza-ko Martillun tabernan, jai arratsaldez, ordu jakiñean. Tabernako nagusia bera genduan kajero eta listero eta lista pasatzen zuan zenbat ganadu zan jakiteko. Buruko tokatzen zana kajara bota eta ganaduren bat galtzean, kajan zegoan

⁴ Bartolo AYERBE: *Zaarrak berrituz*, Auspoa Liburutegia, 241 zk., Sendoa Argitaldaria, Oiartzun, 1996, 91-95 or.

dirutik pagatu ganadu jabeari, baiña beterinarioak esan bear zuan zer egin.

Konpadrikoak ziranak eta ez ziranak ere bai, egiten genituan jai bereziak. San Anton egunean, adibidez, meza-nagusia. Sermoiegillea kanpotik ekartzen genduan. Eta gero, bazkaria.

Baiña bazkari aurretik, urteko kontuak garbitu, kajan zenbat diru zegon ikusi, konpadriko gizonak gonbiratu eta abar.

Andik urrengo igandean jartzen ziran gizon berriak, eta ganaduak ikusten ibiltzen giñan baserriz-baserri. Listeroa ere bai, baiña beti etzan ibiltzen. Urte batean, beiak ikusten zebiltzala, baserri batean, billatu omen zuan tranpa: lau beirena pagatzen eta sei edo zazpi ikuilluan. [...]

Oitura zan, bei bat kenduta beste bat erosten bazan, bei ura konpadrian sartzeko, beterinanoak ikusi eta sanidadeko zertifikadua bear izatea. Gero, aldeen bizi zan konpadriko gizonak ikusi bei berria listan apuntatzeko. Orrela ziran orduko konpadriko legeak eta oiturak.

Listero egiten zuana aspertu egin zan azkenean. Urteetan ere aurrera zijoala-ta, uztea pentsatzen zuala esan zigun. Beste batek artu nai bazuan, arek entregatuko zituala listak, liburuak, kaja eta giltzak. Kargu ura etzuan iñork artu nai izan eta orra gure konpadria deseginda gelditu.

Ermandadeak, batez ere, ohiturazko antolaketa zuten elkar-teak ziren. Edonola ere, elkar-teok eratzean, funtzionamendu-arauak dokumentu pribatuetan biltzen ziren batzuetan, eta, hain zuzen ere, mota horretakoa da esku artean dugun dokumentua; eta ezaugarri bitxi bat du, jakina, euskaraz idatzita dagoela. Gai horren inguruan, hurrengo zioen Wentwort Webster-ek XIX. mendearen amaieran Iparraldeko elkar-teen gainean:

La mayoría de estas asociaciones no ha tenido en absoluto ni estatutos ni reglas escritas. He visto los papeles de algunos secretarios de estas *cofradiac*. Se componían solamente de un cua-

derno, de un valor de diez céntimos, con una lista de las casas que formaban parte de la hermandad y el número y el valor de los animales asegurados; y he aquí todo. No había ni una sólo palabra escrita más. Conozca la existencia y el reglamento de otras de viva voz solamente. Hay algunas cuyos reglamentos y estatutos he encontrado. Han sido impresos como piezas justificativas. Pero la circunstancia característica de estas asociaciones es que se producen y manifiestan fuera de la ley y de la vida oficial. Son asociaciones perfectamente libres e independientes. Rara vez recurren los asociados a la ley o a los tribunales.

Bonifacio Echegarayk hurrengo gehitzen du Hegoaldeari begira⁵: “Del Bidasoa para acá también se gobiernan las Hermandades por preceptos consuetudinarios, que en algunas localidades han adquirido la forma escrita, y los conflictos a que pudiera dar la interpretación de aquellos no trascienden al terreno litigioso.” Zorionez, aztertzen ari garen kasu honetan bi jokamolde horiek ez dira jazotzen: mutuaren araudia idatzi egin zen, eta auzi bati esker ezagutu dugu.

3. TESTUINGURUA: 1806ko AUZIA

Aurrean esan dugunez, euskarazko testua prozesu judicial batean erantsi zen. Ondoren, auzi horren gaineko datu batzuk emango ditugu. Lehenengo eta behin, ermandadea aurreko urtean, 1805ean, sortu zela esan behar da, espediente judizialean ezarritakoaren arabera⁶. Auzian, Lezamako ermandadea eta elkarteko kide bat, Domingo de Echebarria-Egusquiza, aurrez aurre egon ziren. Domingok animalia bat galdu zuen, baina ermandadeak ez zion kalte-ordainik eman nahi. Hori zela eta, elkarteko kideak liskarra auzitegira eramane zuen.

Demandatzaileak zioen idi bat gaixorik hil zitzaiola eta, beraz, kalte-ordaina jasotzeko eskubidea zuela. Dirudienez, errekla-

⁵ Bi aipamenak artikulua honetatik ateratu ditugu, Bonifacio de Echegaray: “La vecindad: relaciones que engendra en el País Vasco”, *Revista Internacional de los Estudios Vascos*, 23. lib., 1932.

⁶ Hurrengo hau esaten da espedientearen 16. orrialdean: “hace un año cumplido se estableció una hermandad de caridad, reducida, a que el hermano que se le muriese un Buey o Bueyes, se le pagaría por cada hermano cinco reales y medio siendo un Buey el muerto, ya este respecto de quantos se le muriesen, a fin de alibiarle en su desgracia”. Espedientearen kofradiako kideen zerrenda ere agertzen da (13. orrialdea), 1804ko abenduan egindakoa.

matzaileak, epez kanpo, ermandadeko kuota ordaindu zuen, betiere, abantaila horretaz aprobetxatzeko; izan ere, idietako bat gaixotu egin zitaion, eta seguru zegoen galdu egingo zuela.

Aitzitik, ermandadeak, ordenantzak oinarri hartuta eta horiek aurkeztuz, adierazi zuen demandatzaileak ez zuela hirugarren baldintza bete, hau da, epe jakin batean ez zuela diru kopuru jakin bat ordaindu, eta, beraz, ezin zuela eskubide horretaz gozatu.

4. EUSKARAZKO TESTUAREN DATU BATZUK

Testura ermandadeko ordenantzak bildu dira, hau da, elkar-teak ondo funtzionatzeko zituen oinarrizko erregela batzuk: bazkide izateko betekizunak, ekarpenak, kalte-ordainak kobratzeko betekizunak... Azken batean, elkartearen barruan sor zitezkeen gatazkak ebazteko araudia zen, eta lehentasuna zuen beste erregela juridiko batzuen aurrean.

Mota horretako elkarteen ahozko funtzionamendua euskaraz garatu arren, idatzizko dokumentazioa gaztelaniaz sortzen zen, aztertutako beste ermandade batzuen kasuan gertatzen den bezala. Beraz, kasu hau bitxia da, ermandadeak, auzian bere jokabidea defendatzeko, barne erregelamendua aurkeztu baitzuen, eta testu hori euskaraz idatzita agertzen baita. Salbuespentzat har daiteke, dakigunez, mota horretako dokumentu idatziak sortzeko euskara oso gutxi erabil baita.

Amaitzeko, dokumentazio judiziala euskaraz idatzitako eta gai erlijiosoak ez duten testuen iturri oparoa dela esan behar dugu, besteak beste: bertsoak, irainak, hitz solteak, lekukoen adierazpen laburrak, partikularren arteko gutunak⁷, etab. Baina esku artean dugun kasua bitxiagoa da, bai luzerari, bai gaiari erreparatuz gero.

⁷ Mota honetako testu baten azken aipamena duela gutxi izan dugu, Ricardo Urrizolaren artikuluko batean; beratar batek Lapurdiko, Ziburuko, euskaldun bati idatzitako zenbait gutun dira (bat 1674koa, bi 1676koak); gutun horiek Berako bizilagun batek auzi batean gehitu zituen olagizonaren letra identifikatzeko. Ricardo Urrizola: "Tres cartas en euskera escritas por un ferrón de Bera", *Fontes Linguae Vasconum*, 102. zk., 2006, 255-269. or. Orain dela gutxi ere argitaratu da beste artikuluko hau, auzietako agirietan agertzen diren euskarazko testigantza eskas baina interesgarriei buruz: Carlos RILOVA: "Las palabras olvidadas. Una aproximación a nuevas fuentes para el estudio del euskera. Los archivos criminales del País Vasco (siglos XVI-XIX)", *Oihenart. Cuadernos de lengua y literatura*, 21. zk., Donostia, 2006, 409-423 orr.

Testua herri hizkeran idatzita dago eta gaur egun ere erraz ulertzen da⁸. Hizkuntzaren aldetik aipagarriak dira, besteak beste, ablatibo zaharra (-ric), erlatibozko esaldiak edo gaur egun erabilera urriagoa duten forma batzuk (arean, cerbaiste) edo idazkera bera.

5. TESTUAREN GAZTELANIAZKO ITZULPENA

Aurretik esan dugunez, testu hau Lezamako Idien Ermandadeak euskaraz aurkeztu zuen auzitegian. Hala ere, epaiketan, testua gaztelaniara itzultzeko eskatu zen.

Badirudi itzultzailea, Pedro Santos de Madina eskribaua, ez zela oso aditua. Izan ere, itzulitako testuaren sintaxia askotan euskarakoaren berdina da, eta esamolde batzuk baldar itzuli dira. Era berean, deigarria da “lupu” hitza itzultzeko “mal de escorpión” esamoldea erabiltzea, abereen gaixotasun horri gaztelaniaz “carbunco” esaten zaio eta⁹. Ziurrenik, eskribauak normalean ez zituen euskarazko agirien itzulpenak egin beharko:

En cumplimiento delo que se manda en el auto inserto en el/ Despacho antecedente: Yo el Escribano teniendo presente el espe-/diente y papel que obra al folio catorce de él paso a tradu-/cirle segun mi inteligencia en la forma siguiente [...] Esta traduccion la he hecho según mi inteligencia y arreglan/dome en lo posible del idioma bascongado en que se ha/llan las condiciones. Ylo firmo despues de la horden/ citada en Bilbao á veintiocho de Abril demil ochocientos y seis.

⁸ Nahi gabe, Jose Paulo Ulibarri (1775-1847) etortzen zaigu gogora. Ulibarri Larramendiren jarraitzailea zen, eta beraren estiloa Lezamako testuko estilo lauaz bestelakoa da. Hala ere, zenbait lotura daude: batetik, Ulibarri al baitaria zen, eta Lezamako testuan irudikatutako giroan mugitzen zen; bestetik, bi kasuetan, euskal gizarteko eguneroko jardueretan idatziz aritzeko tresna erabilgarri gisa euskara erabiltzen hasi zen. Nola edo hala, biek ala biek elkar osatzen dute. Ulibarri euskaltzalearen gurariak ez ziren amets hutsak, euskararen benetako erabileran oinarritu zen, eta euskarazko testuak idatzi zituen. Hala ere, horiek, neurri handian, oraindik ez dira ezagunak.

⁹ “Lupu” berba hiztegieta “escorpión” modura badator (beste adiera batzuen artean), baina araudiaren testuinguruan gaixotasuna adierazten du. Gaztelaniaz ez da “mal de escorpión” izeneko gaixotasunik. Beraz, itzulpen okerra dela ematen du.

I. eranskina: euskarazko testuaren transkripzioa¹⁰

Lezamaco, Ydien Hermandadean, Ysengodirean, Condicinoac, dira/ onec

1ª Lenengoa, Beste erribeten Hermandadean, Sarturic, dagoa/nic, esta admitiduco, Hermandadeonetan, beste, erricoa, decisti/dubagaric/

2ª Bigarrena, Yminicoda, 5 1/2 Erreal, Gaur, edo gaur, sorci, lu/senes, Ynor, esque, ybilibagaric, eta faltetan dauenac, dempora/ señalauric, dagoan, onetan, Ysangoda, botatea, hermandade/ric, eta Nombraucoda Personea, nori, entregauco, Yacasan, Señec/ eucoditusen, depocitauric, Pronto, Lenengo, desfurniturea, Jasoten/ Yacanensaco/

3ª Yrugarrena, Lenengo, Ymportea, alsau, edo, er[r]ecibidu, dacenic/ sorci, egunbarru, edo, lucenes amabosta, barru, Yminicoda, Lenen/goco, beste, ynporte, depocitauric, ostera, Jasodaquionensaco, eta/ depocitetan, estauenac, Urtengo, edo, botacoda ermandaric, can/pora eta/

4^a Laugarrena, Lau, Ydi euquigureitusenac, Pagaucoditus, boto/ bi, edo, espabere, Ysentaucodau, Ydibusterri bata sein Ysen/godan, hermandadecoa,/

5^a Bostgarrena Porciacaso, Guesotuten, bayaco, Ydibat bateri eta/ conturic eguines, edo medecinen faltas, Ylten bada, esta cer/ pagau egongo/

6° Seigarrena Porciacaso derrepente, Lupuenagas, edo, beste, gue/ so jenerogas, Ylten bada Lenago eser esautu bagaric, // earrico dau ausoen Ynformea, eta espabere estapagaucou/

7° Saspigarrena Porciacaso, bateri Guesotuten, bayaco, Ydie emon/godau parte hermandadeco, batzuen, artean egunbibarru espabere ysengoda nulo

¹⁰ Transkripzioa egiteko, 2. oharrean aipatutako lanetan testuen ediziorako hautatutako metodologia erabili da, hau da, testua dagoen-dagoenean jaso da, baina letra larriak eta ortografia errespetatuta, eta hitzen artean tarterik utzi gabe; gainera, ikur hauek erabili dira: / = lerroaren amaiera; // = folioaren amaiera; laburduren kasuan, forma osoa idatzi da.

8. Sorcigarrena, Porciacaso, bateri, Ydibet ostuten badose, pagauco/ yaco Ynterecic Erdie Ecartenbadua Ynforme, artesa, ausoena/ eta espabere, bapere echaco pagauc

9 Bedaracigarrena Porciacaso, Ydibateri Jayoten, baiaco Ysterbat/ auci edo adar\abota, emongo, dauparte hermandadean ea serequin/ Leyoan eta badago guesoagas, euco dau parte finau artean/

10º Amargarrena Ysengo dire Ydiec urtebipasauec eta Guichi/enes, Sei arran Ygueroten, dirianac echeco serbicatoraco/ eta espabere esta pagauco arean

11º Amacagarrena au Ermandadeau Ysengo da Lau Urte/co

12º Amabigarrena Hermandadecobatec emoten badauses/ ydiec egun bateco, edobico bearreraco, ermandadean/ estagoan bateri eta dempora atan gasoten bayaco desca/labruric estau hermandadean dagoanec serpagau euqui/co

13º Amairugarrena Porciacaso ermandaco batec eguiten badau/ truque bat mentures Argal edo aniquilauric dagoan bate/gas coyetarren cerbaiste cantidade emongo deuso par/te ermandaco batzuei edo cobradoreari erreconociduda/guien capabada edo espada eta onec parte emoten dose/nac edo cobradoreac, emongo dau contu Yruegunbarru,/ Jairic badago eta espabere Urrego Domecan

14º Amalugarren Pagauco yaco cobradoreari ogu\ei erreal batsean/ dan ynporterico nequezaco eta cobradorea libre paguric

II. eranskina: erdarazko testuaren transkripzioa

Las condiciones que habra en la Hermandad de Bueies/ de Lezama son estas/

Primera no se admitira en esta Hermandad al que es-/tubiese en Hermandad de otro Pueblo, sin que sede/sista de ella/

Segunda sepondran cinco y medio reales hoy, ó hoy en/ ocho lo mas largo, sin que ninguno ande recoge/endo, y el que faltase en este tiempo señalado sera/ hechado de la Hermandad, y se nombrará perso-/na á quien se entregarán, y tendrá deposita-/dos pronto para el primero a quien le suceda/ la desgracia/

Tercera levantado el primer fondo, ó desde que se/ reciba en el termino de ocho dias, ó lo mas lar//go dentro de quince se pondra otro importe/ Depositado para quien otra vez le suceda, y el/ que no Depositase saldrá, ó sele hechará fue/ra dela Hermandad, y /

Quarta el que quiere tener quatro Bueyes pagara/ dos botos y sino nombrara, o señalara unapare/ja de Bueyes que sera de la Hermandad/

Quinta por si a caso sele enfermase un Buey á/ uno y sin cuidar, o por falta de medicinas muriese/ no habrá que pagar/

Sexta por si acaso derrepente con el mal de Escorpión/ ú otro genero de enfermedad muriese sin pedir/ antes algo, traera Informes de la Vecindad, y sino/ no se pagara/

Septima, por si acaso á uno sele enfermase el Buey/ dara parte entre alguno de la Hermandad dentro/ de dos días y sino sera nulo./

Octaba, por si á caso á uno le robasen un Buey sele/ pagara la mitad del interes, si trae Informe dere-/cho de la vecindad, y sino nada se le pagara/

Novena por si acaso á un Buey le ocurriese en rom/persele una pierna, ó hechar una hasta dará/ parte en la Hermandad, para ver lo que sele/ podra hacer, y si está con enfermedad le tendra// hasta finar/

Decima seran los Bueyes de dos años pasados y alo/ menos que pasaran de seis palmos para el Ser-/vicio decasa, y sino no se pagara nada/

Decima primera esta hermandad sera para qua/tro años/

Decima segunda, uno de la Hermandad si le dan/ bueyes para un dia, o dos para trabajar a algu/no que no esta en la Hermandad, y en aquel/ tiempo sucediese algun descalabro no tendra que/ pagar ninguno que esta en la Hermandad/

Decimo tercera por si acaso alguno dela Herman/dad hiciese algun trueque, acaso con uno que/ está flaco, o aniquilado por coger alguna can/tidad dara parte á algunos dela Her-/mandad, ó al cobrador para que reconoz-/ca para ver si es capaz, o no, y el que/ este diese parte, ó el cobrador dara cuenta/ dentro de tres dias si hay fiesta, y sino el/ siguiente Domingo//

Decima quarta sepagara alcobrador veinte/ reales del importe que se recoge por el traba/jo y el cobrador sera libre dela paga./

Cesar Gallastegi Aranzabal